

Francesc Ruiz Soriano

FILLS DE LA TERRA I EL CEL ESTELAT

Trets òrfics a
la poesia catalana contemporània

EDICIONS ENOANDA

Francesc Ruiz Soriano

FILLS DE LA
TERRA I EL CEL ESTELAT

Trets òrfics a
la poesia catalana contemporània

COL·LECCIÓ PHILOSOPHOUMENA, 25

ÍNDIX

I. Introducció	1
II. Tot origen és mite: vessants òrfics a la poesia d'Agustí Bartra	43
III. La veu òrfica de Salvador Espriu	92
IV. Algunes consideracions sobre l'orfisme a Carles Riba	115
V. <i>Paraules són misteri:</i> l'orfisme de Joan Vinyoli	170
VI. Epíleg	187
VII. Notes	190
VIII. Bibliografia	222

Aquest assaig, que el lector té a les mans, presenta la recopilació de diversos treballs que tenen un punt d'inflexió a l'estudi antologia *Poetes òrfics catalans. El viarany fulgurant*, publicat a l'any 2007 per l'editorial mallorquina El Gall Editor.

Dos capítols ja en van veure la llum a congressos i actes, es tracta de "La veu òrfica de Salvador Espriu" i "Paraules són misteri: l'orfisme de Joan Vinyoli", que corresponen respectivament a "Si de nou volem passar I simposi Internacional Salvador Espriu", que va tenir lloc el 2 d'octubre de 2003, i "1er Simposi Internacional Joan Vinyoli", que es va celebrar el 15 d'octubre de 2004.

Pel que fa a la resta, la introducció o els capítols sobre Riba i Bartra, són inèdits, encara que l'apartat sobre Riba va ser un treball d'investigació presentat per a l'assignatura Poesia Catalana Contemporània a l'any 2006 i el capítol sobre Agustí Bartra també va ser presentat com a conferència, de manera molt reduïda, al Segon Simposi Agustí Bartra que va tenir lloc a la Biblioteca Central de Terrassa el 27 de març de 2008, però malgrat tot, no va ser recollit a les Actes que es van publicar a una revista.

*Die Linien des Lebens sind verschieden,
Wie Wege sind und wie der Berge Grenzen,
Was hier wir sind, kann dort ein Gott ergänzen
Mit Harmonien und ewigem Lohn und Frieden.*

Hölderlin

*And as we wind on down the road
Our shadows taller than our soul
There walks a lady we all know
Who shines white light and wants to show
How everything still turns to gold
And if you listen very hard
The tune will come to you at last
When all are one and one is all
To be a rock and not to roll.*

Led Zeppelin

*Two pale figures ache in silence
Timeless in the quiet ground
Side by side in age and sadness
I watched and acted wordlessly
As piece by piece you performed your story
Moving through an unknown past
Dancing at the funeral party*

*Say goodbye on a night like this
If it's the last thing we ever do
You never looked as lost as this
Sometimes it doesn't even look like you
It goes dark
It goes darker still
Please stay
But I watch you like I'm made of stone
As you walk away.*

The Cure

INTRODUCCIÓ

Ὅλβιοι δ' ἅπαντες αἶσα,
λυσιπόνων τελετάν

Pindar¹

Com deia Novalis a *Blütenstaub* (1797-1798), l'aofisme 75, poetes i sacerdots eren un al principi, amb el temps es van separar, però el veritable poeta ha estat sempre un sacerdot². Mai més ben dit aquest pensament estètic novalià per analitzar com molts poetes presenten un vessant òrfic en la mesura que hi ha una relació estreta entre poesia i religió, o entre l'acte poètic i una funció visionària propera a l'experiència religiosa, que implica coneixement i salvació, per la qual cosa la figura d'Orfeu adquireix aquesta doble faceta simbòlica a la literatura i les arts: prototip de poeta i profeta que té la potestat de crear altres realitats imaginades, revelar i transmetre una experiència gairebé de recerca gnòstica que reclama sacrifici i purificació.

L'orfisme va ser un moviment espiritual de la religió grega, al marge del culte estatal oficial, que es basava en una reinterpretació del mite de Dionís i de les doctrines sobre la immortalitat, com va assenyalar l'historiador de les religions Walter Burkert a *Greek Religion* (1977). Hi ha doncs a l'orfisme, una sèrie de ritus encaminats a purificar l'ànima d'un càstig atàvic comés pels Titans, a veure l'existència com una constant transmigració i a creure —sobretot— en el dualisme cos i ànima, idea última que després apareixerà a Plató (*Cràtil*, *Fedre*, *Gòrgies*, *República*, etc.), als neoplatònics i al judeocristianisme. Tanmateix és aquesta concepció de sofrència i redempció el que ens ofereix una clau per filar una sèrie de motius òrfics sobre la vida com a exili, la pèrdua d'un paradís o

FILLS DE LA TERRA I EL CEL ESTELAT

ideal, l'experiència de patiment i mort, la contemplació íntima de l'existència, el coneixement del misteri, l'apropament de l'ésser a allò sagrat, la percepció de visons ultrasensibles o místiques, la recerca de l'eternitat i l'absolut, etc., si més no la funció que té la salvació per la memòria i la paraula, allò que ens apropa —com veurem— a la caracterització d'una poesia amb aquest tret distintiu.

Malgrat tot, podem entendre per òrfic, seguint aquell estudi clàssic d'Ivan Mortimer Linforth, *The Arts of Orpheus* (1941), tota literatura que té com a figura el personatge d'Orfeu, a vegades associada amb *teletae*, és a dir, aquell qui participa de ritus místics, en general relacionats amb la vida després de la mort; en alguns supòsits, Orfeu figura com a patriarca d'aquestes doctrines, inclús és autor de poemes i teogonies, per la qual cosa podem incloure tota una literatura de caire religiós que parla de creences sobre la purificació de l'esperit mitjançant un mode de vida determinat, uns ritus iniciàtics i la súplica final a la deessa Persèfone una vegada arribada l'ànima a la font de Mnemòsine, a més a més del supòsit que implica el concepte de reencarnació si l'esperit no ha aconseguit escapar del cercle de la mortalitat, idees que han contribuït a la creació d'un univers simbòlic entorn d'aquest personatge llegendari, eixamplat pels seus adeptes i testimonis des de l'antiguitat, perquè el cantor traci encarna no solament el paper de sacerdot i fundador de misteris, sinó també una funció messiànica quan es revesteix de profeta visionari que ha visitat el més-enllà.

Aquest motiu de la davallada d'Orfeu als inferns tindrà repercussions a tota la literatura clàssica i posterior, d'aquesta forma trobem per exemple la primera menció a l'*Alceïstis* d'Eurípides: “εἰ δ' Ὀρφέως μοι γλώσσα καὶ μέλος παρῆν, ὥστ' ἢ Κόρην Δήμητρος ἢ κείνης πόσιν ὕμνοισι κηλήσαντά σ' ἐξ Ἄιδου λαβεῖν, κατήλθον ἄν, καί μ' οὔθ' ὁ Πλούτωνος κύων οὔθ' οὐπὶ κώπῃ ψυχοπομπὸς ἄν Χάρων ἔσχον, πρὶν ἐς φῶς σὸν καταστήσαι βίον”. (Eurípides, *Alceïstis*, 357-362),³ tema que centrà el relat mític, ja canònic, que ens van deixar Virgili i Ovidi sobre la història amorosa i l'estada en el món dels morts, a la qual cosa cal afegir aquest vessant visionari

INTRODUCCIÓ

que, com a fundador religiós d'una secta, pugui tenir, en desenvolupar idees sobre la immortalitat i la purificació d'un pecat original que tot neòfit té la necessitat d'arranjar, aspectes que van traspassar moviments religiosos i filosòfics amb intenció renovadora.

El problema rau doncs en els mètodes d'interpretació i anàlisi sobre què s'entén per Orfisme. El professor Larry J. Alderink a *Creation and Salvation in Ancient Orphism* (1981) en va veure d'allò més controvertida la denominació, perquè el terme abraça un gran ventall de fenòmens i punts de vista, a vegades contradictoris, així podríem remarcar d'estudiosos que n'apliquen el mot d'òrfic a tot allò relacionat amb la figura mítica d'Orfeu —encara que sigui divers i miscel·lani—, fins aquells que en neguen la seva existència com a moviment, perquè és un terme massa ampli i sense contingut significatiu, relacionant-lo amb una branca més de la religió grega pels ritus que presenta; fins i tot, n'hi ha qui aplica el concepte a qualsevol manifestació misteriosa extraoficial i aliena a la religió olímpica, pel sol fet que un seguidor d'aquest personatge l'anomeni o en faci ús del nom. Altres investigadors, com ara la professora Elisabeth Henry, s'han fixat més en l'adjectiu qualificatiu que l'anomena, destriant així un terme per tot allò que relaciona el personatge amb la literatura i l'art ("Orphean"), mentre se n'utilitza d'un altre per a tot el que té a veure amb la religió ("Orphic").⁴

Sigui com sigui, hi ha uns testimonis sobre l'orfisme que trobem ja al segle v a. de C. si més no molt abans, per exemple filòsofs presocràtics com Empèdocles i, fins i tot Pitàgores, que escrigueren poemes òrfics presentant certs paral·lelismes religiosos amb aquest moviment, com ara la coincidència en els motius teogònics, la funció visionària i la concepció antropològica d'allò diví. Dintre d'aquest entredit al moviment, en expressar certa crítica positiva o negativa, Plató n'és un clar exponent, sobretot quan el filòsof a la *República* (364b) en diu que els òrfics són una colla de sacerdots pidolaires i fetillers itinerants que anàvem demanant a les portes dels rics i feien sacrificis i encanteris amb llibres de Museu i Orfeu. Potser és aquest últim comentari el que simptomàticament cal destacar, doncs serà el bagatge escrit i la presència de

FILLS DE LA TERRA I EL CEL ESTELAT

textos literaris, és a dir, l'existència de llibres d'Orfeu o atribuïts a ell, el que conforma el moviment⁵. Per tant, cal retrocedir fins als comentaristes clàssics per establir ja un bagatge literari sobre el personatge que arriba fins als neoplatònics (Procle, Iàmblic o Eudem), a més d'apolo-gistes cristians com Climent d'Alexandria, que relaciona els misteris òrfics amb el cristianisme. Així doncs, l'or-fisme ha tingut molta ressò al llarg dels segles i encara en té avui dia, ja sigui des del vessant mític que encarna el protagonista en atreure diverses interpretacions que pugin fer escriptors, artistes i cineastes de la tràgica lle-genda amorosa, ja des de les doctrines místiques que subscriuen aquesta religió, sobretot arran de descobertes arqueològiques com papirs i tauletes daurades que donen indicacions *post mortem* als iniciats en els ritus de la immortalitat.

No cal dir que, a l'època hel·lènica, Orfeu representa el paper de fundador d'unes pràctiques religioses, Diodor de Sicília en dona un bon grapat de detalls fefaents d'aquest cerimonial; així mateix, Orfeu és l'autor de poemes com l' *Himne òrfic a Zeus* o el *Testament d'Orfeu* (aquesta última entraria dintre d'una òrbita jueva), mentre a l'època romana el personatge presenta una doble funció: per una banda, la relacionada amb el fet religiós que, per exemple, testimonia Plutarc a *Comparatio Cimonis et Luculli* en les seves *Vides paral·leles* i, per una altra, la que explica la història amorosa d'Orfeu i Euridice amb l'episodi del viatge a l'hades i recuperació de l'estimada, faula immortalitzada per Virgili a les *Geòrgiques* (iv, 453-525) i Ovidi a les *Metamorfosis* (x, — xi), en aquestes el personatge en surt ja prefigurat amb tota una sèrie de mitemes que el caracteritzaran: cantant de veu encisadora, excel·lent músic que toca la lira, enamorat atrevit que descendeix al submón, amant impulsiu que desobeeix les prohibicions, exiliat melancòlic que es dedica a festejar un ideal o estimada perduda, heroi assassinat i desmembrat per les bacants, les despulles del qual —encara amatents com el cap oracular— seran llençades al riu Hebros per a finalment ser emportades per les onades fins a l'illa de Lesbos, on la testa continuarà proferint profecies, etc.

Cal assenyalar que els neoplatònics i, sobretot, els pa-

INTRODUCCIÓ

res del cristianisme són els que d'alguna manera consoliden el moviment, perquè, en relacionar-lo amb trets litúrgics cristians i debatre sobre el paganisme, fan que Orfeu presenti un vessant místic i ontològic que enllaça amb la religió egípcia i els mags perses. És doncs aquest paper de teòleg, contemporani de profetes bíblics com Moisés, la faceta que interessa als apologistes cristians com Justí, Atenàgores i, sobretot, Climent d'Alexandria qui, al *Protrèptic*, contraposa els misteris eleusinis i bàquics amb els cristians, veient en Crist el paper d'un nou Orfeu, ja que veritablement tots dos presenten aquest poder encisador de la paraula i la capacitat teúrgica d'instaurar una nova religió, idees que també trobem a *De Laudibus Constantini* d'Eusebi de Cesarea⁶.

A l'Edat Mitjana la llegenda d'Orfeu queda assimilada a la moral cristiana i al feudalisme, cada època modela el mite a imatge seva, per tant assistim a la representació al·legòrica de la llegenda que casa amb l'exemplaritat i el didactisme cristià, bon exemple és l'anònim *Morte Christi Celebrata* del segle XII on apareix un Crist-Orfeu que davalla als inferns per a rescatar l'estimada, simbolitzada aquesta en la humanitat mateixa, es tracta per tant d'una tradició patristica que reinterpreta la història segons els propis interessos teològics i que ve encapçalada per autors com Fulgentius amb *Mythologiae* (v d. de C.) o Boeci i la seva *De Consolatione Philosophiae* (524), per exemple aquest últim —al final del llibre tercer— explica la faula d'Orfeu com si fos una lliçó “d'alliberament de les cadenes terrenals”, perquè no s'ha de mirar cap a les profunditats de l'hades, sinó alçar la vista i contemplar la llum superior de Déu, en clara referència al motiu d'Orfeu que, en pujar de l'infern, en comptes de seguir el camí cap a la claror es va girar delerós per mirar l'estimada en la foscor, fet que connota també aquell ressò cristià sobre el pecat i la luxúria innat a tot ésser humà, aquella flaqueza per l'atracció material i el vici que té ingènit l'home.

Semblant alligonament moral està present a l'*Ovidius Moralizatus* del monge benedictí Pierre Bersuire (1290-1362), amic de Petrarca i suposat autor també de la *Gesta Romanorum*; d'aquesta forma, al llibre x ens relata la